

Акматова Т.А.

И. Арабаев атындагы КМУнун филологиялык билим берүүнүн практикалык
курсу кафедрасынын ага окутуучусу

Акматова Т.А.

Старший преподаватель кафедры практического курса филологического образования
КГУ им. И. Арабаева

Акmatova T.A.

Senior Lecturer of the Department of the Practical Course of Philological Education, KSU
named after I. Arabaeva

ЖӨНДӨМӨ КАТЕГОРИЯСЫНЫН ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ ИЛИКТЕНИШИ

ИССЛЕДОВАНИЕ КАТЕГОРИИ СПОСОБНОСТЕЙ В ТУРЕЦКИХ ЯЗЫКАХ

STUDY OF THE CATEGORY OF ABILITY IN TURKISH LANGUAGES

Аннотация: Макалада жөндөмө системасынын жалпы түркологияда иликтениш маселелерине сарасеп салынды. Ошондой эле түрк тилдериндеги жөндөмөлөр, алардын грамматикалык кызматы, саны, жөндөмө мүчөлөрү тууралуу окумуштуулардын эмгектерине токтолдук.

Аннотация: В статье обобщены проблемы исследования системы способностей в общей тюркологии. А также рассмотрены работы ученых о падежах в тюркских языках, их грамматической функции, количестве и окончании падежей.

Annotation: The article summarizes the problems of studying the system of abilities in general Turkic studies. And also the works of scientists on cases in the Turkic languages, their grammatical function, the number and endings of cases are considered.

Негизги сөздөр: түркология, түркологдор, жөндөмөлөр, жөндөмө мүчөлөрү.

Ключевые слова: тюркология, тюркологи, навыки, падежные окончания.

Key words: Türkology, Türkologists, skills, case endings.

Жалпы түрк тилдериндеги жөндөмөлөр системасы тилдик категориянын аныкталышы менен бир катарда эле тилдердин өзгөчө **агглютинативдүү** формасынын таралышынын жана өсүп-өнүгүшүнүн типологиялык негизи катарында кызмат кылган десек жаңылышпайбыз. Анткени тилдин коммуникативдик функциясынын калыптанышы, чындыгын айтканда, жөндөмөлөр системасы менен тикеден-тике байланыштуу көрүнүш. Адам баласынын тилинин ар түрдүү чөйрөдөгү жана кала берсе айрым алынган географиялык континенттердеги системасы сөз өзгөртүү системасы менен тыгыз байланыштуу экендиги жалпыга маалым. Бул маселеде түрк тилдери эбегейсиз чоң аймакка таралуу менен бир катарда өзүнүн постпозициялык сөз өзгөртүү системасына ээ болгон. Жогоруда белгилеп кеткенибиздей эле ар бир тилдеги ички мыйзамдардын шартында элементтер жана системалар, б.а., морфологиялык блок (алкак) өз ара өзгөрүүгө учуроо менен бир катарда жалпы эле тилдик структуранын тарыхый жактан өнүгүшүнөн кабар бере ала тургандыгы белгилүү. Ошондуктан түрк тилдеринин алгачкы өнүгүү доорлорунда эле жөндөмөлөр деп аталуучу продуктивдүү сөз өзгөртүү системасы сөз жасоонун морфологиялык каражаттарын байыткан жана мезгилдин өтүшү менен өз алдынча категория катарында бөлүнүү процессине ээ боло алган. Мындай тарыхый өнүгүүнүн эстеликтери катарында окумуштуулар тарабынан айтылып жүргөн бир мезгилде активдүү колдонууда болгон жөндөлүш каражаттары, тактап айтканда, жөндөмө системасынын элементтери азыркы күнгө дейре рудименттик форманттар катарында сакталып келет.

Түрк тилдеринин жөндөмө категориясын окумуштуулар ар түрдүүчө карап келишет. Кээ бир түрк тилдеринде алты жөндөмө болсо, айрымдарында сегиз, тогуз. Ал эми түрк

тилдеринин жөндөмө категориясына кайрылган окумуштуу Н.А.Баскаков түрк тилдериндеги жөндөмөлөрдү алтыга бөлүп, мүчөлөрүн да көрсөткөн: (Баскаков 1981,12)

Основной падеж _

Родительный падеж - нун/нун/-унж.б.

Винительный падеж -уу;ну; -уж.б.

Дательный падеж-Үа/-гаж.б.

Местный падеж -da/таж.б.

Исходный падеж -da; -дан жб

Ошондой эле Н.А.Баскаков түрк тилдериндеги жөндөмөлөрдү байыркы жана кийинки жөндөмөлөр деп бөлүштүргөн. Байыркы жөндөмөлөр деп Орхон-Энесай эстеликтериндеги жөндөмөлөрдү белгилесе, кийинки жөндөмөлөр деп түрк тилдериндеги азыркы жөндөмөлөрдү көрсөткөн. (Баскаков 1981, 12)

Ал эми ареалдык лингвистиканын көрүнүктүү өкүлдөрү Б.А.Серебренников менен Н.З.Гаджиева түрк тилдериндеги жөндөмөлөрдү төмөнкүдөй топторго бөлүштүргөн:

Именительный

Винительный -ы, -и,-ыг,-иг

Направительный на –а -а, -

Направительный на –к -к,-ка,-к

Направительный на –ра -ра,-р,-ры,-ри,-ары,-ри,-гары,-гари

Направительный на –ча -ча,-ч

Направительный на –н -н

Отложительно-местный -та,т,-да,-д

Орудийный -ын,-ин

Совместный -ла,-л,-лан,-лн,-лы,-ли

(Серебренников, Гаджиева 1986, 77)

Жогорудагы окумуштуулардан сырткары орус окумуштуусу Н.К.Дмитриев өзүнүн «Строй тюркских языков» деген эмгегинде түрк тилдеринин жөндөмөлөрүн алтыга бөлгөн (Дмитриев 1962, 156):

Неопределенный падеж - kar «снег»,el «рука»

Родительный падеж -in,-un:kar-in«снега», el-in«руки»

Дательный падеж -а, -е: kar-а«снегу, в снег»,el-е «руке в рук»

Винительный падеж -I, -i, -u, -u: kar-I«снега» el-I«руку»

Местный падеж -da,-de:kar-da «в снегу», el-de«в руке »

Исходный падеж -dan,-den: kar-dan«из снега», el-den«из руки»

Көрүнүп тургандай окумуштуу башка илимпоздордон айырмаланып, атооч жөндөмөсүн аныкталбаган жөндөмө (неоределенный падеж) деп атаган жана орус, түрк тилдеринде мисалдар менен чогуу берген.

Жалпы түрк тилдериндеги жөндөмө категориясынын тарыхый жактан калыптанышын А.М.Щербак мыйзам ченемдүү процесс катарында карайт жана жалпы түрк тилдериндеги жөндөмөлөр парадигмасы сегиз жөндөмөнү өз кучагына алат деген пикирин билдирип, аларды төмөнкү тартипте жайланыштырган:

1) им. –

2) род. –is

3) дат. –қä(< -қäру)

4) вин. –iŋ

5) мест. –mä

6) исх. –mä~mäñ~mīñ (<-mä-өан ~ mäөан)

7) твор. – iñ

8) сравн. -ограничит. –чä (Щербак А.М.1977, 29-30)

Окумуштуунун жөндөмөлөр парадигмасынын сапаттык жана сандык жактан аныктагандыгын тана албайбыз. Бирок сөз жасоочу мүчөлөрдүн жөндөмөлөр системасына

кошулуп кетиши (сравн. -ограничит. -чә) академик Б.Ө.Орузбаева тарабынан өз учурунда такталган.

Түрк тилдеринин тарыхый өнүгүүсү жана жөндөмө категориясынын калыптануусу боюнча Г.Ф.Исхаковдун изилдөөлөрү өзгөчө орунду ээлейт. Аталган окумуштуу алтай доорунан тартып сакталган айрым тилдик өзгөчөлүктөр жөндөмөлөр менен байланышкандыгын алтай, шор, тува, башкыр, кыргыз жана өзбек тилдеринин тарыхый фактыларын салыштыруу аркылуу ишенимдүү далилдеген. Ошондой эле окумуштуу, илимпоз жалпы эле атоочтуктардын өнүгүү чордону катарында жөндөмөлөр категориясы кызмат кылат деген жыйынтыкка келген. (Исхаков Ф.Г. 1955,52-59)

Ал эми казак окумуштуусу А.Есенкулов “Көне түркі жазба ескерткіштериндеги косымшалар” деген эмгегинде байыркы түрк жазма эстеликтериндеги жөндөмөлөрдү жетөө деп, жетинчисин жардамчы жөндөмө (көмөктес септик) деп атайт. Ал жөндөмөнү жасоочу мүчө деп –ын, -ін, -ун, -үн мүчөлөрүн көрсөтүп, төмөнкү мисалдарды келтирген: Көзін көрмедүк, кулакын есдімедүк - Көз менен көрбөдүк, кулак менен укпадык.(Есенкулов 1976, 119) Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай бул жөндөмө мүчөсү кыргыз тилиндеги менен байламтасынын маанисин билдирет.

Жалпы жонунан алып караганда изилдөөчүлөрдүн түрк тилдериндеги жөндөмөлөр жөнүндөгү пикирлери бири-биринен кескин айырмаланбайт. Анткени алардын эмгектеринде жөндөмөлөрдүн саны жагынан да, алардын берген маанилери жагынан да анча чоң айырмачылыктар жок экенин байкадык.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. Москва. 1981.
2. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. Москва. 1962, 156
3. Исхаков Ф.Г. Общая характеристика тюркского вокализма//Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. 1955,52-59
4. Есенкулов А. Көне түркі жазба ескерткіштериндегі қосымшалар. Алматы, 1976, 119
5. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Москва, 1986
6. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). Ленинград, 1977.

УДК 846(113)77

DOI 10.33514/1694-7851-2021-3-17-24

Алибекова У.Б.

Ош мамлекеттик университетинин аспиранты

Алибекова У.Б.

Аспирантка Ошского государственного университета

Alibekova U.B.

Postgraduate student of Osh State University

“МАНАСТААНУУ” КУРСУНУН АЛКАГЫНДА “ЭПОСТУ ИЗИЛДӨӨ ТАРЫХЫНАН” ДЕГЕН ТЕМАНЫ ӨЗДӨШТҮРҮҮНҮН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ТЕМЫ “ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ЭПОСА “МАНАС” В СОДЕРЖАНИИ КУРСА “МАНАСТААНУУ”